

KUTATÁS KÖZBEN

KOVAI MELINDA

Mit művel a nyelvművelő?

Nemzetkonstrukciók a magyar nyelvtudomány szövegeiben

*„Jel vagyunk, értelmezés nélkül,
kín nélkül vagyunk, és idegenek között
elvesztettük majdnem a nyelvet.”*

Hölderlin: Mnemosyne. Szijj Ferenc fordítása¹

Nyelv – nyelvész – nyelvtudomány viszonya számos érdekes problémát vet föl, amelyek nemcsak a nyelvtudomány öndefiníciója szempontjából tűnhetnek izgalmasnak. A nyelvről folytatott diskurzus – különösen jelen esetben, ahol egy tudomány társadalmi szerepének kontextusában merül fel, hogy *mi* vagy *milyen* a nyelv – egyben a társadalomról (nemzetről – nevezük bárhogyan a közösséget, a nyelvhasználókat) is szól. Dolgozatomban azt vizsgálom, hogy a nyelvtudomány, mint diskurzus, hogyan képes létrehozni határokkal rendelkező nyelvközösséget, miből épít határjelzőket, hiszen végül is ezzel határozzuk meg, hogy *mi* az, ami körülvesz bennünket.

A nyelvművelés válsága a rendszerváltás után

„Nyelvművelésnek nevezünk az alkalmazott nyelvtudománynak azt az ágát, amely a nyelvhelyesség elvei alapján, a nyelvi műveltség terjesztésével igyekszik segíteni a nyelv egészséges fejlődését.” (Értelmező Kéziszótár, idézi: Nyelvművelő Kézikönyv²)

---

¹ Idézi Heidegger *Mit jelent gondolkodni?* c. írásában In: Bacsó Béla (szerk.): *Szöveg és interpretáció*. Budapest: Cserépfalvi, é.n., 7–17.

² *Magyar Értelmező Szótár*: ÉrtSz, *Nyelvművelő kézikönyv*: NyKk. A magyar nyelvtudomány kanonikus rövidítéseket használ szótárainak, szabályzatainak, folyóiratainak, számon tartott nyelvemlékeinek hivatkozásakor. A *Nyelvművelő kézikönyvre* nem „Grétsy – Kovalovszky 1985” módon szokás hivatkozni, holott a kötetet ők ketten szerkesztették, ők írták előszavát, melyben kifejtik, milyen elveket vettek figyelembe a kötet szerkesztésénél, mely korábbi munkákat használtak fel és miért, valamint: mit jelent az a szó, hogy *nyelvművelés*.

E definíció szerint a nyelvművelés a nyelvtudomány egyik ága (tehát tudomány), létezik helyes és nem helyes nyelv, a *nyelvhelyességnek elvei* vannak, ezeket az elveket a nyelvtudomány (nyelvművelés) ismeri; a *nyelv fejlődik*, azaz változása valamiféle növekedést jelent. A nyelv fejlődhet egészségtelenül és egészségesen is. Az egészséges fejlődést segíteni lehet (esetleg kell is), a nyelvművelés befolyásolni tudja a nyelvet. Létezik valami, amit úgy neveznek, hogy *nyelvi műveltség*, ez a dolog a nyelvművelők (tudósok) birtokában van, de igyekeznek elterjeszteni, hogy a nyelv egészségesen fejlődjön.

Napjainkra azonban az NyKk-ból „Grétsy és Kovalovszki 1985” lett, a nyelvművelés mellett és ellene állást fogláló szövegek nevesítik szerzőiket. Hogy posztmodernül fogalmazzak: az olyan nagy metanarratívumok, mint Történelem, Nyelvművelés-történet, Nyelvtudomány-történet és nem utolsósorban a fentebb idézett Nyelvművelő Kézikönyv kora lejárt, helyükbe történelmek, nyelvművelés-történetek, nyelvtudomány-történetek kerülnek. Egyes nyelvészek erre reflektálva vizsgálják, hogy az uralkodó ideológia miképpen konstruált nyelvtudomány-történetet úgy, hogy az kizárólag a nyelvművelés története legyen,³ illetve a nyelvtudomány-történet miképpen beszélődött el úgy, mint „a nemzet élet-halál harca” vagy mint „osztályharcok története” stb.⁴ Az ideológiai kritikai megközelítések mellett létezik számos egyéb alternatív nyelvtudomány-történet és -koncepció. Tolcsvai Nagy Gábor⁵ Karácsony Sándor munkásságának feltámasztásával új, értékkezpontú nyelvtudomány-történetet ír, miközben bemutatja, hogy voltak-vannak egyéb (Karácsony Sándort félreértelmező) nyelvtudomány-elbeszélések (pl. Bárczi Géza és Németh László által); valamint karteziánus/strukturalista/generatív, szociológiai-antropológiai megközelítések a maguk önálló hagyományaival. Bartha Csilla⁶ a kétnyelvűség vizsgálatának tudománytörténeti áttekintése kapcsán jegyzi meg, hogy annak ellenére, hogy a két- vagy többnyelvűség a nyelvhasználók körében igen elterjedt jelenség, a Föld országainak többségében az emberek nem egyetlen nyelvet beszélnek, mégis, egy összefoglaló jellegű nyelvtudomány-történeti munka „Az egynyelvűség kutatásának története” címet viselhetné, ő maga a „többnyelvű kutatásának

³ Békés Vera: *A hiányzó paradigma*. Debrecen: Latin betűk, 1997.

⁴ Sándor Klára: *Nyelvművelés és ideológia*, In: Ugyanő. (szerk.): *Nyelv, nyelvi jogok, oktatás*. Szeged: JGyF, 2001. 123–156.

⁵ Tolcsvai Nagy Gábor: *Nyelv, érték, közösség*. Budapest: Gondolat, 2004.

⁶ Bartha, Csilla: *A kétnyelvűség alapkérdései. Beszélők és közösségek*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1999.

történetét” tekinti át. Pléh Csaba⁷, Kontra Miklós⁸, Sándor Klára⁹ a szociolingvisztika jegyében írnak magyar nyelvtudomány-történetet, Balázs Géza¹⁰ nyelvművelés-történetet ír nyelvtudomány-történetként, amely szerinte az ősi, spontán nyelvtervezéstől (a Halotti Beszéd kora) a professzionális, tudományos nyelvpolitika kidolgozásáig tartó lineáris folyamat.

Úgy tűnik azonban, hogy a nyelvészek nem pusztán a történetek kapcsán versengenek egymással. Az utóbbi évtizedben például a nyelvművelés létjogosultsága szakmai, sőt közéleti viták keresztüztébe került. Érdemes felidézni 1997-ből az *Élet és Irodalom* hasábjain folyó vitát. A „nyelvtörvényként”¹¹ elhíresült parlamenti törvénytervezet kapcsán nyelvészek egy csoportja közzé tett egy *Nyilatkozatot*,¹² amelyet több hozzászólás követett. A törvénytervezet mintha pusztán ürügyként szolgált volna ahhoz, hogy nyelv, nyelvész és hatalom viszonyának értelmezése körül újra fellángoljanak a harcok. A hozzászólások a kívülálló számára meglepően indulatosnak tűnhetnek: a durva személyeskedésig menő vitában több évtizedes kollegiális viszonyok kérdőjeleződtek meg, úgy tűnt, hogy a szakmán belül sem egyértelmű, ki tartozik oda elméletileg, személy szerint ki a nyelvész, ki a „magyar nyelvész”, és ki nem az.

Noha a fentebb idézett, *Nyelvművelő kézikönyv*-beli definíció felett jócskán eljárt az idő, azóta több kísérlet történt a nyelvművelés újjáértelmezésére (ennek jegyében rendezték többek között az 1992-es Nyelvművelő konferenciát,¹³ az 1995-ös nyelvművelő tanácskozást), egy megállapítása azóta is vitathatatlanul tűnik: „a nyelvművelés társadalmi szükségletet elégít ki”. Ami az újra-definiálásokat illeti, elsősorban a társadalmi szükséglet mibenlétére irányulnak, de a nyelvművelés-kritikai oldalról sem vitatott, hogy felismerhetőek a tár-

⁷ Pléh Csaba: The beginnings of (western style) sociolinguistics in Hungary: A personal account. In: Harlig, J. and Pléh, Cs. (eds.): *When East Met West: Sociolinguistics in the Former Socialist Block*. Berlin: De Gruyter, 1995. 125–142.

⁸ Kontra Miklós: „No CARE-packages, please – We’re Hungarians”: The climate before, during, and after the birth of the Budapest Sociolinguistic Interview. In: Harlig, J. and Pléh, Cs. (eds.): *When East Met West*, 143–164.

⁹ Sándor Klára: A megtalált paradigma – avagy mire jó a tudománytörténet. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1999. 4–5. sz. 595–606.

¹⁰ Balázs Géza: *Magyar nyelvstratégia. Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián*. Budapest: MTA, 2000.

¹¹ Bár az És-vita 1997-ben zajlott, a parlamenti képviselők többsége által is elfogadott törvénytervezet ennél későbbi: 2001-ben hozott döntést arról a Parlament, hogy a gazdasági reklámokat, tüzeteken lévő feliratokat és a közérdekű közleményeket kötelezően magyar nyelven, vagy magyar nyelven is közzé kell tenni.

¹² Nyilatkozat. *Élet és Irodalom*, 1997 május 9.

¹³ A konferencia előadásait és a hozzászólásokat a *Magyar Nyelvőr* 1993. 4. száma ismerteti

sadalmi szükségletek, inkább az a kérdéses, hogy ezeket a nyelvművelés elégti-e ki. A „társadalmi szükséglet” felismerése lehetetlenné válik, ha abban a kérdésben, hogy „mi a társadalom”, nincsen konszenzus. A nyelvközösség határainak problémája merült fel többek között az 1995-ben rendezett nyelvművelő konferencián. A vitatott kérdések között szerepelt a határon túli magyarság és a magyarországi nyelvművelés kapcsolata. Grétsy László 1998-ban az Egyetemi Anyanyelvi Napok nyitóelőadásában a „mi a magyar” definiálására tett kísérletet, minek kapcsán meghatározta azt is, „ki nem magyar”. Tolcsvai Nagy Gábor szerint a nyelvi tervezésnek, nyelvművelésnek figyelembe kell vennie, hogy „*egy homogenizálódó, ill. a homogenizálódást eszményeiben fönntartó társadalom helyébe először lassan, majd 1989–90-től rohamos mértékben a pluralizálódó, ill. a pluralitás eszményében élő társadalom képe lépett. Míg korábban a társadalom volt a legfőbb és egyetlen kategória, s minden más háttérbe szorult, addig most előtérbe került a kisebb csoport, a réteg és az egyén szociológiai szerepe*”.¹⁴ Tolcsvai a határon túli magyarsággal kapcsolatban a „magyar nyelv többközpontságáról” beszél, a nyelvtervezési munkával kapcsolatosan pedig annak figyelembe vételéről, hogy a társadalomban csoportok, egyének, rétegek stb. „nyelvilég” is önálló entitásként definiálják saját magukat. Elképzelései élénk vitát váltottak ki a nyelvművelők körében.¹⁵

Kétségtelen, hogy a nemzet, közösség, csoportok önazonosságának kérdései a rendszerváltást követően, a „világ proletárjai”, vagy a „szocialista blokk” típusú közösségdefiníciók lebomlása után sokkal hangosabban vetődtek föl, mint a világ boldogabbik felén. Ha azonban megnézzük a „napos oldal” mainstream társadalomelméleteit, feltűnik, hogy a nyugat-európai szociológiában ugyanígy problematizálódik, hogy *mi az, ami közösséggé teheti napjainkban az egyének egy csoportját, a nemzet, a kollektívum, az identitás* fogalmi újabb és újabb definíciós kísérleteket igényelnek.

A ’90-es években a magyar nyelvtudomány szövegeiben egyre-másra jelennek meg öndefiníciós kísérletek, a korábbi évtizedek gyakorlatától eltérően a nyelv, nemzet mibenléte, és ezzel kapcsolatosan a nyelvtudomány szerepe éles szakmai viták gyújtópontjává lett. E szövegek elemzésén keresztül láthatóvá válik, hogy nyíltan megfogalmazva, vagy bújtatottan milyen nemzet-

¹⁴ Tolcsvai Nagy Gábor: Lehetőségek és kötelességek a magyar nyelvi tervezésben. In u.ő. (szerk.): *Nyelvi tervezés*. Budapest: Universitas, 1998, 253–264.

¹⁵ A magyar nyelv többközpontúságáról, a nyelvi sztenderd és a nyelvközösség határaival kapcsolatban megoszlanak a vélemények. Az „akadémiai” nyelvművelés centralista elveit bírálja Lanstyák István, Tolcsvai, Kontra Miklós. A vita során felmerülő nézetek önálló kötetben láttak napvilágot: Kontra Miklós és Saly Noémi (szerk.): *Nyelvmentés vagy nyelvtromlás. Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról*. Budapest: Osiris, 1998.

és közösségkoncepciókat alkalmaz a nyelvészet, valamint az is, hogy e koncepciók egymásnak ellentmondó tudományképet és nyelvészszerep-felfogást hordoznak. E dolgozatban elsősorban a rendszerváltás utáni nemzet-elméletek konstrukcióival foglalkozom, de nem hagyható figyelmen kívül, hogy az egymásnak ellentmondó nyelvész-öndefiníciók mögötti nemzet- és közösségkoncepciókban rejlik talán a mai magyarországi nyelvészszakma belső ellenségeskedéseinek nyitja is.

A nemzet konstrukcionista elméletei

A nyelvtudomány szövegeiben rejlő nemzet- és közösségképek elemzéséhez a nemzet konstrukcionista elméleteire támaszkodom. Az utóbbi évtizedekben a nemzeti identitások kutatói közül többen a nemzetet mentális konstrukcióként, „elképzelt közösségként” értelmezik, rámutatva arra, hogy a csoport, közösség úgy jön létre, hogy mi magunk teremtünk nyelvi szimbolikus, értelmi határokat, és ami e határok által megragadhatóvá válik, azt *nemzetnek, közösségnek, etnicitásnak* nevezzük.

A modern nemzetkoncepciók egy része a nemzetet mint *reprezentációt* értelmezi. Anderson¹⁶ definíciója értelmében a nemzet elképzelt közösség, melynek határai és határjelzői az őt alkotó emberek fejében léteznek. Billig¹⁷ szerint a nacionalizmusban a „banális” az, ami a tudományos vizsgálódás tárgyát kell, hogy képezze, azokat a gyakorlatokat, elméleteket, szokásokat és hiedelmeket kell elemezni, amelyek lehetővé teszik, hogy a már megalapozott nemzetek fenntartsák magukat a mindennapokban. „Nemzeti identitással rendelkezni a nemzeti mivoltáról (*nationhood*) való beszéd különböző módjainak birtoklását jelenti.”¹⁸ A nemzet tagjai eszerint tevékeny résztvevői és megformálói a nemzet eszméjének, ami megjelenik mint nemzeti kultúra. „Egy nemzet kultúrája egy diskurzus, egy mód arra, hogy jelentést konstruáljunk abból, ami befolyásolja és szervezi cselekvéseinket és egyben képünket önmagunkról. A nemzeti kultúrák úgy hoznak létre identitásokat, hogy megteremtik a „nemzet” jelentését, amivel azonosulni tudunk; ezek a konstrukciók történetekben lelhetők fel, amelyeket a nemzetről mondunk el, visszaemlékezé-

¹⁶ Anderson, Benedict: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso, 1983.

¹⁷ Billig, Michael: *Banal Nationalism*. London, Thousand Oas, New Delhi: Sage, 1995.

¹⁸ Uo. 8.

sekben, amelyek a múltat a jelenhez kötik, és annak észlelésében, ahogy mindezek létrejönnek.¹⁹

Más szerzők szerint a nemzet reprezentációi a politikum világában értelmezhetőek. Bhabha²⁰ posztstrukturalista elméleti keretben a nemzetet diszkurzív képződményként, kizáró struktúraként értelmezi, ahol az önreprezentációért szimbolikus küzdelem folyik. E küzdelem során dől el, ki (mely csoport) rendelkezik a nemzet történetei felett, kik írhatják mások történeteit, és kik azok, akik hallgatásra ítéltettek az önreprezentáció szimbolikus küzdőterén, ezáltal a nemzetből is száműzve lettek (szimbolikusan). A nemzeti identitás tehát a különbözőség és az azonosság sajátos nyelvi konstrukciója. Az önálló nemzetközösség eszméje olyan meggyőződésekben, hitekben testesül meg, amelyeket folyamatosan, diszkurzív módon termel az értelmiség, politikusok, a tömegmédiá; e reprezentációk az oktatási rendszeren, a tömegkommunikáción, katonai és sportrendezvényeken keresztül kerülnek az emberek fejébe. Bourdieu²¹ a régió fogalmával kapcsolatosan elemzi azt a mezőt, ahol a régió (vagy nemzet) határmegvonásának monopóliumáért folyik a harc. A tudomány is részese ennek a definíciós harcnak, ahol a reprezentáció folyamatában a képzet valósággá válik. A (nemzeti) identitás szavakkal létrehozott dolog, a „társadalmi varázslás” folyamata által jön létre.

A csoport, etnicitás, nemzet ilyen megközelítései segítségével meg lehet vizsgálni a csoportteremtő fogalmak „diszkurzív karrierjét”, azokat a folyamatokat, kijelentéseket, fogalmi hálókat, melyeken keresztül a közösségek önmaguk határait létrehozták, és ahogyan ezek a kategóriák beágyazódtak egyéni és kollektív elbeszélésekbe (emlékekbe, történetekbe, történelmekbe, mítoszokba stb.).²²

A fenti – a nemzetet reprezentációként tételező – elméleti megközelítések nem tagadják, hogy a nemzetet egykor *megalapozták*. Konstruktcionista oldalról nézve a nacionalizmus fogalmai „feltalált örökkévalóságok”,²³ a modernitásban jöttek létre, de úgy tűnik, mintha örökké léteztek volna. Erre példa a nemzeti nyelv fogalma, amelyet laikus és professzionális elméletek egyaránt a nemzeti kötődés funkciójaként tételeznek. Billig szerint ez azért lehet-

¹⁹ Hall, Stuart: Introduction: „Who Needs Identity”? In: S. Hall and P. Du Gay (eds.): *Questions of Cultural Identity*. London: Sage, 1994. 1–17.

²⁰ Bhabha, Homi K.: DisszemiNáció. A modern nemzet ideje, története és határai. In: *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Budapest: Kijárat, 1999. 85–121.

²¹ Bourdieu, Pierre: Az identitás és a reprezentáció. A régió fogalmának tisztázásához. *Szociológiai Figyelő*, 1985. 1. sz.

²² Brubaker, Rogers: Csoportok nélküli etnicitás. *Beszélő*, 2001. 7–8. sz.

²³ Billig: *Banal Nationalism*, i.m.

séges, mert a felejtés központi eleme a nemzet létrejöttének, a kollektív emlékezet a felejtéssel együtt működik, el kell felejteni, hogy a nemzet létrehozott (a nemzet és a nemzeti nyelv fogalma a 19. század szülötte), azért, hogy örökévaló lehessen – egy konstrukciót kevesen éreznek otthonuknak.²⁴ A nyugati nacionalizmus-elméletek azonban figyelmen kívül hagyják azt a tényt, miszerint Közép-Európában a nemzet „megalapozásában” Herder öröksége nyomán kiemelt szerepe volt a nemzeti sztenderdeknek. Az etnicitás közép-európai nemzetek esetében nyelvi jellegű, ennek minden következményével. A nyelv itt testi tapasztalat, az etnicitás tapintható, élő valóság, amely örök köteléket hoz létre a generációk között, a nyelv és a beszéd az identitás olyan elemei, amelyek által megtapasztalhatjuk önmagunkat. A kelet-európai társadalmakban a nyelv és a beszéd testi, mentális azonosítóként működnek, ahogyan a nem, az intelligencia, erő stb.²⁵ A közép-kelet-európai nacionalizmus tehát sajátosan „eticizált”, legfontosabb komponense a nemzeti nyelv. A közösségből való kizárás alapja, ha valaki nem beszél a nemzeti/hivatalos/állami nyelvet; az államnyelv hivatkozási alap az állam határainak kiterjesztésére, a nemzet számbeli fölényének terjesztésére (nyelvi asszimilációs törekvések).²⁶ Szilágyi N. Sándor²⁷ szerint a „nyelvében élő nemzet” ember, vagy legalábbis ember-szerű. Egy szakdolgozója munkájára hivatkozva kimutatja, hogy a *nemzet* szó a magyar jelzős szerkezetekben antropomorf jelleget ölt. Miután a nemzet az, amit a mindenkori *nemzet* szó jelent, az „emberarcú” nemzet azokat a szociális viselkedésformákat mozgósítja bennünk, amelyek eredeti funkciójuk szerint közeli embertársainkhoz való viszonyulásunkat irányítják. Innen eredhet a közép-kelet-európai nacionalizmusok sajátos nyelvisége és személyessége.

Jeffrey Harlig és Pléh Csaba közösen szerkesztett kötetében²⁸ közép-kelet-európai szerzők, elsősorban nyelvészek tanulmányai azt a kérdést járják körül, hogy mi történt a szociolingvisztikával mint diszciplínával Kelet-Európában a szocializmus évtizedei alatt és a rendszerváltás után. Az egyes országok nyelvtudományainak intézményi, politikai, tudománytörténeti, tudo-

²⁴ Uo.

²⁵ Fishman, Joshua A.: *Social theory and ethnography: language and ethnicity in Eastern Europe*. In: Peter Sugar (szerk.): *Ethnic Conflict and Diversity in Eastern Europe*. Santa Barbara & Oxford: ABC–Clio, 1980.

²⁶ Kamusella, T.D.I.: Language as an instrument of nationalism in Central Europe. *Nations and Nationalism*, Vol. 7, Nr. 2, 2001. 123–251.

²⁷ Szilágyi N. Sándor: Nyelvében él a nemzet. *Regio*, 2002. 4. sz.

²⁸ Harlig, J.: Sociolinguistics (real and imagined) in Eastern Europe: An introduction. In: Ugyanók. (eds.): *When East Met West*, i. m. 1–24.

mánypolitikai kontextusának bemutatásával, elemzésével vizsgálják, hogyan illeszkedik, vagy miért hiányzik egy, a nyelv használatára és használóira összpontosító tudományterület az adott nemzeti nyelvtudományokból.

Jeffrey Harlig²⁹ szellemes megállapítása szerint a 19. század végétől, a hirtelen megindult iparosodási és urbanizációs tendenciák hatására Közép-Kelet-Európában a nyelvtudomány a nyelvi variabilitást az ún. „szent, vagy szajha” paradigmában („mother or whore” paradigm) kezdte vizsgálni. A dialektológia, amely bizonyos szempontból a szociolingvisztika előfutárának tekinthető, avatott „szentté” egyes nyelvváltozatokat azzal, hogy úgy tekintett a dialektusokra egyfelől, mint féltve őrzendő nemzeti kincsre, amely a nemzet „eredeti”, archaikus és éppen ezért autentikus kifejezője, megszólaltatója. Másrészt a nyelvjárásokból a nyelvtudományi diskurzusban metaforaként hatalmas, archaikus anyamell lett, amelyből a nemzeti sztenderd táplálkozik, elkerülve az országot fenyegető idegen nyelvi behatások nemzettestet bomlasztó mérgét. A hasításon alapuló „nyelvédesanyánk-kép” másik oldala a mocskos szájú szajha. A térségben uralkodó normatív-preskriptív nyelv szemlélet a nem-sztenderd nyelvváltozatokat (ide értve a városi munkásosztály nyelvhasználatát, de paradox módon a nyelvjárási formákat is) megbélyegezte: intellektuális és morális értelemben is alsóbbrendűnek, elítélendőnek nyilvánította.

A '60-as évek végén, a '70-es évek elején az USA-beli és nyugat európai szociolingvisztika jelentősebb teoretikusai kezdtek feltűnni Kelet-Európában, fordítások formájában különféle modern nyelvtudományi „antológiákban”. Ekkor kezdődtek a térségben az első szociolingvisztikai kutatások, melyek kifejezetten a városi nyelvhasználatra irányultak.³⁰ A nem-sztenderd nyelvváltozatok tudományos vizsgálata valamennyire legitimálta az addig stigmatizált változatokat; igaz ugyan, hogy ezek inkább csak a tudomány előtt váltak legitimmé (vizsgálhatóvá) és nem társadalmi értelemben és méretekben. A szociolingvisztika e szerzők szerint társadalmi funkcióval is rendelkezik: „olyan fórummá válhat, amely alkalmas lenne arra, hogy Kelet Európában a művelt közvélemény megvitatassa nemcsak a nyelvet, hanem az emberek nyelvhasználatán keresztül a társadalmi egyenlőtlenségek, az előítéletesség és a nacionalizmus kérdéseit.”³¹ Egyes szociolingviszták álma tehát egy demokratikus társadalom, ahol a közösséget érintő kér-

²⁹ Uo.

³⁰ Kontra Miklós: „No CARE-packages, please – We’re Hungarians”: The climate before, during, and after the birth of the Budapest Sociolinguistic Interview. In Harlig, J. and Pléh, Cs. (eds.): *When East Met West*, i. m. 143–164.

³¹ Harlig: *Sociolinguistics*, i. m. 17.

dések egy olyan nyilvánosság közegében vitathatóak meg, ahonnan senki sincs (legalábbis elméletben) kizárva.

Közép-Kelet-Európában a nyelvművelés hagyományosan kötődik a nemzet etnicizált felfogásához, azonban, mint láthattuk, a '60-es évek elejétől a szociolingvisztika térhódításával a nyelvtudományban terjedni kezdtek egyéb, nem etnikai alapú közösségkonceptiók. A nyelvművelés és a szociolingvisztika rendszerváltás utáni manifesztumaiban éppen a közösségdefiníciók mentén rajzolódnak ki a szakmán belüli törésvonalak. E szövegek reflektálnak egymásra, kölcsönösen tagadják egymás közösségkonceptióit, a közösségfogalmak terén való egyet nem értés itt egyben a nyelvész szakmából való kizárást is jelenti.

Mit művel a nyelvművelő? – Nyelv, nyelvész és közösség konstrukciója a „nyelvművelés” szövegeiben

Az alábbiakban öt szöveget fogok elemezni négy szerző tollából, akik – legtöbbször – egymás munkásságára reflektálva határozzák meg saját álláspontjukat a nyelvtudomány mibenlétével és szerepével kapcsolatban. Azt vizsgálom, hogy a szerző hogyan, milyen diszkurzív stratégiákkal és eszközökkel alkot nyelvet, nyelvközösséget (legyen ez nemzet, vagy más közösség) és nyelvtudományt, valamint hogyan teremti meg saját magát – az előbbiekkal szoros összefüggésben – mint nyelvészt. Igyekeztem olyan szövegeket választani,³² amelyek különböző hagyományokból, pozíciókból tematizálják a nyelvtudomány társadalmi szerepét, a nyelvész és közösség viszonyát.

A szövegek a következők: Balázs Géza: *Magyar nyelvstratégia* (2001); Tolcsvai Nagy Gábor: *Nyelv, érték, közösség*³³ (2004); Sándor Klára: *A nyílt társadalmi diszkrimináció utolsó bástyája: az emberek nyelvhasználata* (2001); Grétsy László: *Nemzetközponitú nyelvművelés* (Előadás az 1992-ben rendezett nyelvművelő konferencián), valamint ugyancsak Grétsy László: *Nyelvhasználat és nemzeti tudat* (1998).³⁴

Megelőzve a félreértést lehetőségét, hangsúlyozom, hogy e szövegek szerzőivel elemzésemben kizárólag annyiban foglalkozom, amennyiben Fouca-

³² Ebben (és másban is) sokat segített Bartha Csilla, akinek ezúton mondok köszönetet.

³³ Tolcsvai Nagy Gábornak ezúton köszönöm, hogy szövegét rendelkezésemre bocsátotta.

³⁴ A látszat ellenére nem kívánom diszkurzíve felülreprezentálni Grétsy László munkásságát, tőle azért választottam két szöveget, mert a *Nemzetközponitú nyelvművelés* terjedelmében lényegesen rövidebb a többi elemzett szövegnél, másrészt pedig korábbi: 1992-ben hangzott el, így „kiegészítésként” megnéztem az 1998-ban megjelent *Nyelvhasználat és nemzeti tudat* című írást is, amely semmiben nem mond ellent az előzőnek, ám terjedelmesebb annál, és frissebb keltezésű.

ult ennek jelentőséget tulajdonított. A szerző jelen esetben nem valaki, hanem valami: „a diskurzus csoportosításának elve, jelentéseinek eredete, koherenciájának központja.”³⁵

Balázs Géza: Magyar nyelvstratégia

Az Országgyűlés 113/1996. (XII. 20.) számú határozatában felkérte a Magyar Tudományos Akadémiát arra, hogy az ezredforduló kihívásaiból kiindulva fogalmazza meg az állam és nemzet előtt álló stratégiai kérdéseket, és dolgozzon ki válasz-alternatívákat. Ezek egyike a *Magyar nyelvstratégia* című program. Balázs Gézának azt kellett megfogalmaznia, hogy a mai magyar nyelvtudománynak (a maga teljes apparátusával: nyelvészekkel, intézményekkel, orgánumokkal stb.) mit kell tennie a nemzet érdekében. Vitathatatlan, hogy a nyelvtudomány érdeket (nemzeti érdeket) szolgál, hogy a nyelvvel valamit csinálni kell (ápolni, fejleszteni stb.), és az is, hogy a nyelvet lehet befolyásolni.

Balázs Géza szövegében a nyelv és a nemzet beteg. *A nyelv* itt „az” ember nyelve, „a” közösség nyelve. A kultúra nyelvisége és a nyelv kultúrája elválaszthatatlan, a nemzeti nyelv és kultúra magasabb rendű, értéktelített, az embert átható és az ember felett álló szubsztancia. Nemzet, nyelv, kultúra, kollektív és egyéni psziché Balázs Géza szövegében elválaszthatatlanul összetartoznak. A tudomány, ide értve a nyelvtudományt is, politika. A politikus Balázs Gézánál felelős írástudó, aki felvilágosultságánál fogva megvédi a nemzetet és a nemzeti nyelvet. az állandóan fenyegető veszélyektől. A veszélyek, őt idézve, a következők:

„Csökken a jelenlét-kommunikáció, konfliktusos a másik ember verbális és nem verbális „megérintése”. Már ma is vannak „beszélő gépek”, hamarosan minden otthoni számítógép „beszélni” fog, sőt ő fogja szervezni életünket. Új kommunikációs létforma van kialakulóban: az új beszélnyelviség. (...) Lehet, hogy a számítógépek hamarosan tökéletesen tudnak beszélni minden emberi nyelven, de önmagunkban egyre kevésbé lehetünk biztosak. (...) A kor jellemző tünete a klip: amely agresszív közlésrövidítésnek fogható fel, amely akusztikus és vizuális mámort idéz elő. (...) A felgyorsult műfajokból következő mámor és egyszerűsmind kiüresedtség tájékozódóképességének elvesztéséhez, mozaiktudat kialakulásához vezet. Ezt használják ki az ügyes virtuálisvilág-építők.”

³⁵ Foucault, Michel: *Mi a szerző?* In: Ugyanő: *Nyelv a végtelenhez*. Debrecen: Latin betűk, 1999. 119–147.

Az a félelem fogalmazódik itt meg, hogy az ember elnémul, a gépek pedig beszélni kezdenek, a technicizált kultúra nem-kultúra, klipek és beszélő gépek önálló életet élő, virtuális világa, amelyben az ember mentálisan eltűnik, „mozaiktudata” lesz, azaz olyan dezintegrált személyiséggé válik, aki képtelen a körülötte lévő tárgyi és személyes világgal pszichés kapcsolatba lépni. Balázs Géza a kultúrát organikus egészként képzei el, amely az egyénben koherenciaként, én-integritásként létezik, avagy a kultúra az egyénhez képest olyan külső valami, amivel mint egésszel az egyén maradéktalanul azonosulni tud. A kultúra „objektív”, „reális”, az egyént a tárgyi valósággal köti össze, míg a klip (a technika) világa virtuális, azaz manipulált: az egyént egy technika által konstruált valósághoz köti.

Balázs Géza tételez egy globális fejlődési folyamatot (őt idézve: az „antropogenezis általános folyamatát”), és ezzel együtt (vagy ennek folyományaképpen) egy állandó, individuális személyiségfejlődési folyamatot. A nyelv – az ő szavaival – „kulturális szükséglet”, olyan magasabb rendű „szubsztancia”, amely természeténél fogva nem válhat áruvá (ellentétben az emberrel), és amely által az ember sem válhat áruvá.

A világ nyelvei Balázs Géza szerint hierarchikus rendben léteznek az anyanyelvi beszélők száma, a nyelv történetisége, nemzetközi hírneve, presztízse alapján szerveződő globális ranglétrán. A magyar nyelv „az anyanyelvi beszélők számát tekintve a világranglétra 40. helyén áll, Kárpát-medencében központi szerepű, a legrégebb európai nyelvek közé tartozik, régiségét tekintve a világ legrégebb 20 nyelve közé tartozik, (...) a magyar nyelv nemzetközi hírnevét, kulturális értékét, presztízsét tekintve a világ tekintélyes nyelvei közé számít. A magyar nyelv iránti érdeklődést fokozza, a „más szerkezetű” magyar nyelv, illetve a magyar történelem, kultúra, sport, gazdaság híre.”

A világranglétrán úgy tudunk előrelépni, ha felfedezünk egy újabb nyelvemléket (ettől régebbi lesz a nyelv), vagy ha növeljük az anyanyelvi beszélők számát. Ez utóbbi elérhető demográfiai robbanással, és más anyanyelvűek nyelvi-kulturális asszimilációjával. Ami azonban itt számunkra érdekes: a nemzet, nyelv, nyelvközösség határait más nemzetek, nyelvek által adott *minőség, minősítés* (is) jelzi. *A nyelvek nem egyenlők*, a nyelv funkciója nem redukálható pusztán a közlésre: egy sportoló magyarul fut, egy nyelvemlék az adott közösséget hitelesíti, az anyanyelvi beszélők a nyelv viselői, reprezentánsai. A nyelvész „hajrá magyarok!” kiáltása a nyelvi dominancia térbeli és időbeli kiterjesztésére szólít.

A Magyar nyelvstratégiában az egyes diszciplínák az állami minisztériumokhoz hasonlatosak: meghatározott területeken felmérik az állapotokat, problémákat, majd javaslatokat fogalmaznak meg a megoldással kapcsolatosan.

Tudományok nélkül a társadalmi folyamatok átláthatatlanná, irányíthatatlanná és éppen ezért veszélyessé válhatnak. A tudománypolitika – hiszen Balázs Géza szövege tudománypolitikai program – a politika felől határolja körül a tudományok vizsgálati tárgyát, feltehetően a hatékony törvényhozás és végrehajtás érdekeit szem előtt tartva. „*A nyelvtudomány határait ki kell terjeszteni*” – írja: vissza kell kapnia a nyelvtudománynak a szociológiától, szociálpszichológiától azt, ami korábban az ő hatóköre volt: a nyelv és a nyelvhasználat feletti szakértői ellenőrzés, politikai döntéselőkészítés jogát. Balázs Géza szerint a tudomány (és nemcsak a nyelvtudomány) nem pusztán leírja az objektíve megragadható jelenségeket, hanem minősíti is azokat, a jelenségeket értékeli társadalmi hasznosságuk szempontjából. Ebben a megközelítésben a társadalmi jelenségek, folyamatok sajátos módon önálló életet élnek, s befolyásolás nélkül valószínűleg a társadalom diszfunkcionális működéséhez, majd megszűnéséhez is vezethetnek.

Összefoglalva: Balázs Géza nemzete organizmus, amelynek testi és mentális működését a kultúra és a nyelv biztosítja. A Technika és a Gazdaság a nemzetet kívüli, idegen, rosszindulatú és manipulatív. A nyelvtudomány – mint minden más tudomány – politika, amelynek feladata, hogy ellenőrizze és irányítsa a társadalmi folyamatokat, megvédje a nemzetet. Az a közösség, amely elveszíti nemzeti jellegét (nyelvét és – fenti értelemben vett – kultúráját) e szöveg szerint irányíthatatlanná, idegenné, embertelenné (gépipé vagy állatává) válik.

Tolcsvai Nagy Gábor: Nyelv, érték, közösség

A nyelvi sztenderd Tolcsvai szerint érték, és mint ilyen felettes hatóságként működik: „*hozzájárul az ösztönök visszacsorításához és magatartási bizonytalanságok megszüntetéséhez.*” A civilizációt az értékek tartják fenn, az értékek hordozója pedig – többek között – a nyelvi sztenderd. A nyelvi sztenderd sérülése, fogyatékossága esetén az emberi civilizációt fenyegethetik veszélyek: elszabadulnak az ösztönök, az ember magára marad.

Tolcsvai a nyelvet és a közösséget az *érték* fogalmával köti össze. A nyelvhez való társas és egyéni viszonyulás – a sztenderdizáció folyamata – identitásprojekt. A közösség és az egyén önazonossága azonosulási folyamatok mentén jön létre, amelyek egyúttal az önértelmezést is jelentik.

„A magyar művelődéstörténetben a 18. századtól alakult ki a nyelvről való folyamatos beszéd. Ennek lényege abban ragadható meg, hogy a világot megismerő, így ahhoz viszonyuló

egyén mint szubjektum többek között az anyanyelvével való tevékeny, alkotó kapcsolata révén válik azzá, aki. (...) A nyelv és beszélő viszonyában a megismerés és az önmegértés mozgásos jellege a legfontosabb”.

A nyelvről való beszéd tehát egyúttal a *nyelvvél* való beszélgetés. A nyelvhasználó reflexivitása itt magával a nyelvvel való azonosulási folyamatot jelenti: az, hogy önmagunk megalkotása nyelvi (dialogikus jellegű) Tolcsvainál azt is jelenti, hogy magával a Nyelvvél vagyunk képesek kommunikálni a nyelv által. Nyelv és Nyelvhasználó két külön „személy”: miközben értelmezik egymást, értelmezik önmagukat is. Ebben az értelemben a nyelvművelés egyszerre értékvonatkoztatás és az értékkel való azonosulás. A nyelvi sztenderd erkölcsi, intellektuális primátusa egyúttal valamiféle ontológiai magasabbrendűséget is jelent: Tolcsvai azt állítja, hogy a sztenderd hermeneutikai értelemben Másik, Idegen, aki (ami) az embertől függetlenül és az emberrel való kapcsolatában létezik. Tolcsvai „a” nyelvről mint Másikról beszél, amely azáltal közvetít értékeket, hogy értéket tulajdonítunk neki. Nehéz azonban elképzelni, hogyan létezhetnek például a stigmatizált nyelvváltozatok, egyáltalán a nyelvváltozatok – és hogy a másik felet se felejtjük el: hogyan létezhetnek nem-sztenderd beszélők. Pontosabban fogalmazva: a nyelvhasználó bizonyos nyelvhasználati módokat *közösségiként* értelmez, más nyelvhasználati módokat azonban nem, a közösséginek értelmezett nyelvhasználatnak értéket tulajdonít. A közösség felől nézve: a közösség a nyelvhasználók egy csoportjának nyelvéhez értéket társít, és ebben a nyelvben önmagát mint *közösséget* ismeri fel. A nyelvhasználati módok *minősítése* tehát az egyén és egyúttal a közösség önértelmezésének módja, s mint ilyen, Tolcsvai szerint elkerülhetetlen. A nyelvművelés tehát a nyelvhez való reflexív viszony: önértelmezési folyamat, amely nélkül nem lehetünk *ugyanazok*. A nyelvművelés-kritika az egyén végzetes magára maradottságát támogatja akaratlanul is.

A nyelvtudomány története itt az önmegalkotás, az önértés különféle „szempontjainak”, a nyelv értékvonatkoztatásainak története. Tolcsvai szerint az ókortól a 18. századig az egyetemes és múltjában kanonizált nyelvi eszmény adta meg a nyelv értékvonatkoztatásait. A 18. századtól a „*közös leszármazáson és közös, hagyományozott kultúrán alapuló népből létrejövő nemzet vált a nyelv egyik legfőbb értékviszonyítójává.*” A 20. század elején a nyelvi önreflexió válságba került, a válságot az analitikus nyelvfilozófia válasza oldotta meg: „*Ekkor a személyiség nyelvi meghatározottsága kerül előtérbe, a nyelv megkerülhetlensége, az a fölismerés, amely szerint a világ megértése és egyúttal önmagunk megértése a nyelv által, azaz beszéd által, a másik megértése által lehetséges.*”

Ebben a megközelítésben egyfelől a politikai eseménytörténet (a Történelem) konstruál közösséget, másrészt a közösségből – mint entitásból – értékek vonatkozathatóak el, ezekkel az értékekkel a nyelvhez való reflektív viszonyunk segítségével tudunk azonosulni, azaz a közösség az egyén fejében a nyelv által létezik mint sztenderd. Ez az identifikációs folyamat a következő stádiumokon keresztül történik Tolcsvai szerint: azonosulás a szakrálissal (univerzális közösséggel), azonosulás a nemzettel (lokális és organikus közösséggel), azonosulás a Másikkal (önmagunkkal mint individuummal). A kultúrtörténet tehát az individualizáció folyamata, amely a nyelv által és a nyelvvel való azonosulásokon keresztül meg végbe.

Tolcsvai elődjének Karácsony Sándort tekinti. Karácsony Sándor értelmezésében a nyelv a magyar lélek egyik megnyilvánulási formája, a nyelvben tehát meg lehet keresni, *mi* az, ami magyar (egyáltalán: ami nemzeti). Tolcsvai szerint Karácsony a „*magyar kultúrát*” és a magyar nyelvközösséget kölcsönviszonyban értelmezi, s ebben a kölcsönviszonyban „*a nyelv a kifejező, leképező közeg*”. A nyelvész az, aki ezt a leképező közeget vizsgálja, azaz kezében a lehetőség, hogy észrevegye a nyelven keresztül, hogy *mi* az, ami magyar. Ezek szerint a *nyelvész a kánon őrzője és egyben megalkotója*. A „hatástörténeti tudat” működtetéséhez, a múlt szövegeinek *szövegeként*, azaz azonosulási mintaként való felismeréséhez, az érték tulajdonításához autoritás szükséges. Ez az autoritás az iskola és az anyanyelvi oktatás, illetve a „közösség intézményei”. A nyelvész tehát bizonyos értelemben a társadalom papja. A fentiekben ismertetett gondolatmenethez kapcsolódva: a nyelvész az, aki, miután professzionális módon folytat dialógust a nyelvvel, képes felismerni és megalkotni a nyelvben önmagát és a közösséget is. A nyelvész tulajdonképpen közösségteremtő, hiszen a nyelvhez való reflexív viszony által felismeri, hogy *mi* beszél a nyelvet, továbbá képes felismerni azt is, hogy mely szöveg, nyelv az, amelyben és amely által a közösség beszél el magát, e szövegeket a közösség elé tarthatja, mint tükröt, amelyben a közösség meglátja és ezáltal fenntartja önmagát.

*Sándor Klára: A nyílt társadalmi diszkrimináció utolsó bástyája:
az emberek nyelvhasználata*

A nyelvnek Sándor Klára szerint kizárólag közlő és identitásjelző funkciója van. Az, amit nyelvként képesek vagyunk azonosítani, nem lehet hibás, diszfunkcionális, mert ebben az esetben nem nyelvként értelmeznénk. A sztenderd közlő és identitásjelző funkciója nem több, vagy hatékonyabb

más nyelvváltozatokénál: különbözősége pusztán abban rejlik, hogy a személyes identitás más formáját, aspektusát jelzi.

Az előíró szellemű nyelvművelés Sándor szerint patológikus folyamatokat indított el a társadalomban. Egyfelől a nem-nyelvészek nem tudják, mi az a nyelvtudomány, nem ismerik el a nyelvészek kompetenciáját nyelvi kérdésekben, mert a nyelvészetet tévesen a nyelvműveléssel azonosítják. Másfelől azonban – és ez talán Sándor szerint is lényegesebb, a normatív nyelvművelés csaknem évszázados hagyománya beágyazódott a laikus tudásformákba is: folklorizálódott. Az a nézet, miszerint egyes nyelvhasználati módok morálisan, intellektuálisan magasabb rendűek, mint más nyelvhasználati módok, azt eredményezte, hogy *„az emberek a nyelvhasználatot nem szimbolikus, hanem indexikus jelzésnek tekintik, azaz úgy képzelik, hogy az emberek beszédének sajátosságai valamiféle belső összefüggésben vannak az emberek jellemével és szellemi képességeivel.”* Ez a nézet az alapja a nyelvi diszkriminációnak. A normatív nyelvművelés azonban Sándor szerint nemcsak morálisan és intellektuálisan preferál egyes nyelvváltozatokat (legfőképpen a sztenderdet), hanem etnikai alapon is. A laikus nyelvi diszkrimináció esetében a *„másik forrás a magyar kultúrának az a szelete, amely a magyar történelemre, magyar irodalomra vonatkozó népi tudás részeként él. A magyar nyelv szentségnek tekintése szorosan egybefonódott a mai magyar nemzettudattal.”* Az „írastudónak” Sándor szerint is felelőssége van, a nyelvész nyelvfelfogása az oktatási rendszeren és más médiumokon keresztül ugyanis lassan népi hiedelemmé válhat.

Sándor Klára ezért fontosnak tartja, hogy a nyelvtudományt elhatárolja egyrészt a preskriptív nyelvműveléstől, másrészt a laikus nyelvészettől. Sándor szerint a „laikusok” nem veszik komolyan a nyelvtudományt: a nyelvhasználaton alapuló diszkrimináció csökkentésének, felszámolásának legfőbb nehézsége a *„szakadék nyelvészek és nem-nyelvészek között.”*

„A jelenség egyik oka lehet, hogy az emberek nemcsak a politikához, gazdaságirányításhoz, a focihoz és az oktatáshoz értenek, hanem a nyelvhez is. (...) A nem nyelvész (...) úgy véli, hogy a nyelvész biztosan nagyon helyesen beszél és/vagy nagyon sok idegen nyelvet tud. Általában azonban föl sem merül, hogy az ő nyelvészeti tudása más jellegű, esetleg kevésbé kidolgozott (neadjisten téves) lehet, mint a hivatásos nyelvészeké.”

A nyelv vagy a nyelvhasználat befolyásolásának igénye tehát társadalmi mechanizmus: a „hatalomra került csoport” saját nyelvváltozatát igyekszik sztenderdként, azaz univerzális nyelvként elfogadtatni. A nyelvművelő ilyen értelmezésben a „hatalomra került csoport” egyik tagja, aki nem tudós, hanem saját csoportérdekei által vezérelt „naiv” politikus. A nyelvtudomány tehát Sándor szerint egyfe-

lól a nyelv működésének professzionális ismeretét jelenti, másfelől azonban a tudománynak társadalmi szerepet is szán. Miután a nyelvész vizsgálódásai, tanulmányai alapján látja, hogy a nyelvhasználati módok, variánsok funkcionálisan egyenlőek, el kell mondania a nem-nyelvészeknek is.

„Abban a korban, amikor a faj, a bőrszín, a vallás vagy a nem alapján történő hátrányos megkülönböztetés nyilvánvalóan nem fogadható el, a nyílt társadalmi diszkrimináció utolsó bástyája az emberek nyelvhasználata alapján történő diszkrimináció. (...) A jelenség nyilvánvalóan nem egyetlen okra vezethető vissza, hanem okok egész összefüggő rendszerére.”

A nyelvész az a felvilágosult szakember, akinek kötelessége előmozdítania azt, hogy ledöljön „a társadalmi diszkrimináció utolsó bástyája”, vagy legalábbis mérsékeltebbé váljon a nyelvi kirekesztés. Sándor ezt konkrét tevékenység keretei között képzei el. Nyugat-európai minták alapján fel kell világosítani az embereket:

„Itt is szükség lenne olyan népszerű könyvekre, amely a nyelvi megbélyegzés nyelvi megalapozatlanságát mutatja be, valamint ismeretterjesztő programokra a nyelvi hátrányok csökkentése és a diszkriminatív gondolkodás megszüntetése céljából.”

A nemzet, etnicitás, noha részét képezi a nyelvváltozatokhoz társított „identitásjelző” funkcióknak, Sándor ezt káros, manipulatív, kirekesztő jelenségnek tartja. A nemzeti sztenderden keresztül definiálódó nemzetkép Sándor szerint „az uralomra került csoport” reprezentációja. A sztenderd, „a” magyar nyelv megkülönböztetettsége, értékekkel való felruházása anakronisztikus, vagy legalábbis 19. századi jelenség. A szociolingvisztika a nyelvváltozatokat egyenlőnek tekinti, a nyelvhasználók által a nyelvváltozatoknak tulajdonított jelentéseket azonban felülbírálja egy egészséges-patologikus kontinuum mentén. A „nemzeti”, „etnikai” alapon definiálódó nyelvhasználati módok a társadalom számára károsak, a nyelvész beavatkozással (ismeretterjesztéssel, esetleg törvénykezéssel) módosíthatja a nyelvet: változtathat a nyelvhasználók által tulajdonított jelentéseken.

Sándor Klára szerint tehát a „nemzet” egy rejtett dimenziója az egyenlőtlen ségeknek, olyan folklorizálódott tudás, amely reflektálatlan archaizmusként működik a nyelvhasználatban és a nyelvhasználókban, és amely a demokratikus, felvilágosult közösségekben nem létezik. Sándor nyelvészként azt szeretné megszüntetni, amit Billig banális nacionalizmusnak nevez. Annak ellenére, hogy nyelvészként elfogadja, hogy a nyelvhasználati módok azáltal működnek, hogy a beszélők jelentéseket társítanak hozzájuk, nem fogadja el, hogy a nyelvhasználati módoknak tulajdonított presztízs is része ennek a jelentésnek.

Grétsy László: Nemzetközpontú nyelvművelés;
Nyelvhasználat és nemzeti tudat

„A nyelv csupán jelrendszer, eszközkészlet, mégpedig egy csodálatos, hihetetlenül gazdag eszközkészlet, amelyről, ha feladatunknak tekinteném, csak szuperlatívuszokban szólhatnánk, órákig zengve dicséretét. Áradozhatnánk hangrendszerünk változatos, színes voltáról; szóincsiünk gazdagságáról; a szóhasználatunkban rejlő hatalmas energiákról; ragozási rendszerünk szintetikus tömörségéről, mondatépítésünk gazdaságos voltáról (...); szabadnak mondott szórendünk ezernyi finom kifejező árnyalatáról, hangsúlyozásunk, hanglejtésünk, hangképzésünk határozott karakterű, a megértést megkönnyítő, jól elősegítő voltáról. Ez a nyelv a maga nemében tökéletes, ráadásul szakadatlanul fejlődik, gazdagszik minden ízében, minden elemében – és egészében is.”

A „mi a nyelv?” kérdés megválaszolása ezek szerint – a szövegben legalábbis – nem tehető meg anélkül, hogy legalább pár szót szentelnénk a „milyen a nyelv?” kérdésnek is. Érdeemes megfigyelni a jelzőket: *változatos, színes, gazdag, gazdaságos, szabadnak mondott, határozott karakterű* stb. Szinte kirajzolódik előttünk egy karakter, Grétsy megszemélyesíti a nyelvet. A nyelv csodálatunk tárgya. Grétsy előadásában számos más szerzőtől idéz nyelvre vonatkozó megállapításokat. Ezek közül csak néhányat idézek: „*A nemzeti léleknek a nyelv a teste.*” „*Az anyanyelv a nemzetnek az, ami fognak a zománc.*” „*Szívében él a nemzet.*” A nyelv tehát a nemzet teste, szíve, fogzománca. A nyelv metaforái sajátos definícióknak tekinthetők. A nyelv itt bemutatott érzékisége egyfelől testiségében nyilvánul meg, másfelől abban, ahogyan fentebb az „eszköz” valóságos verbális ékszerhalommal lett felcícomázva. Grétsy nem meghatározza a nyelvet, hanem *megtestesíti*, megszemélyesíti.

Grétsy pontosan definiálja a nemzetet: Hódi Sándor meghatározását idézi, a Magyarok IV. Világkongresszusán tartott előadása alapján:

„*Az a meghatározás, hogy magyar az, aki annak mondja magát, önmagában véve nem eleget. A nemzethez tartozás közösségi sorsvállalást jelent. A magyarság esetében ez a magyar nyelv tudatos ápolását, a szokások és hagyományok őrzését, a történelmi múlt vállalását, és legfőképpen a magyarság erősödésére, gyarapodására, boldogulására irányuló törekvést.*” Grétsy ehhez a következőket fűzi: „*Hódinak ahhoz a megállapításához, amely szerint nem elégséges, nem fogadható el a „magyar az, aki annak mondja magát” meghatározás, úgy érzem, hozzá kell tennem – nem cáfolatul, hanem megerősítésül – a Csóóri Sándor által ugyancsak ez említett nemzetstratégiai tanácskozáson az annak ünnepi megnyitójában mondottakat is: „Magyar az, akinek gondot okoz magyarsága.”*”

Mindezek alapján a nemzet szorongásközösség, nem lehetünk magyarok anélkül, hogy ez ne jelentene számunkra valamilyen személyes problémát. Mi lehet a baj, ami Grétsy szerint mindannyiunkat személy szerint fenyegeti? Mielőtt megkísérelném megkeresni a szövegben a lehetséges válaszokat, még egy nemzet-definíciót idézek a szerző közismertebb, *Nemzetközpontú nyelvművelés* című írásából. Itt Glatz Ferenc meghatározása szerepel:

„A nemzetfogalom eddigi értelmezéséből fokozatosan száműzni kell a gazdasági (nemzetgazdasági) és az állami (nemzetállami) alapelveket. A nemzet, elsősorban kultúrnemzet, nyelvi, hagyománybeli azonosságú emberek közössége.”

Ezek szerint a nemzet tulajdonképpen kinyilatkoztatás: az, aminek egy meghatározott autoritás (például az Akadémia elnöke, Csoóri Sándor stb.) állítja. Glatz szerint a fogalomból kell fokozatosan száműzni az államot és a gazdaságot azért, hogy a „valóságban” fokozatosan megteremtődjön a kultúr-nemzet. A nemzetközpontú nyelvművelés „forradalmisága” a nyelvművelés államhatárokon túli kiterjesztésére tett javaslatában áll. Az „államnemzet” definíció „fokozatos” visszaszorulása az államhatárok fokozatos elmosódására tett javaslat. A „határrevízió” természetesen nem politikai, hanem kulturális téren értendő: a szerző a nyelvközösség egységesítésére tett javaslatot.

Ami itt körberajzolódik, kevésbé absztrakt, szinte tárgyyszerű, fizikai kontaktus alakítható ki vele. A fizikai és pszichés értelemben vett érzékiség nemcsak a nyelv, hanem a közösség meghatározásában is jelen van. A Grétsy által elképzelt közösség tehát egyfelől sors- és szorongásközösség, valami olyasmi, amelyet közösen átélt érzelmek tartanak össze, másfelől testek közössége, amelyek együtt munkálkodnak egymás fennmaradásán. S ha e megközelítéshez vagyunk kénytelenek illeszteni a Glatz-idézetet: a nemzet továbbá olyan mágiikus közösség, amelyet vezetői kinyilatkoztatással formálnak meg (át).

Grétsy többször megemlíti szövegeiben, hogy a nyelvművelés, nyelvtudomány egyik aktuális feladata az erős angol nyelvi hatások ellen felvértezni a nyelvet. Az angol-amerikai gyarmatosító törekvések ellen azonban nemcsak a nyelvet kell védeni, hanem a nyelvtudományt is:

„Köztudomású, hogy az amerikai és angol nyelvészek körében nagyjából a huszadik század közepére uralkodóvá vált az a szemlélet, amely szerint minden, a nyelvhasználat során felmerülő változat kifogástalan, nincs nyelvészeti alapja a helyes és helytelen formák megkülönböztetésének. A nyelvtudomány művelői nagyjából akkor szakadtak két pártta, tömörültek két táborba. Az egyik táborba tartozók valóban művelik is a nyelvet, a másik táborba tartozók megelégszenek a vizsgálattal, leírással, s nem is tekintik tudományos tevékenységnek, ami ezen túlmegy. Hogy

mennyire nem új ez a nézet, arra csupán az egyik legszélesebb látókörű nyelvtudósnak, Bárczi Gézának negyedszázaddal ezelőtti írt véleményét idézem: (...) „A szakember kifelé tudomány szűk kereteiből, érzéketlen közömbösséget átviszi a nyelvnek mint műveltségünk alapjának, nemzeti létünk egyik legfontosabb zálogának megítélésébe, egy csoportba kerül a nyelvi öntudattal nem rendelkező, kényelemszerető laikusokkal, akik rideg értelenséggel viselhetnek anyanyelvünk gyakorlati kérdései, szépsége, esztétikai értéke, jövőendő sorsa iránt (...). Amióta rohamosan növekszik az amerikai és az angol hatás, egyre több az ilyen nyelvész.”

Grétsy szerint a deskriptív nyelvszemlélet idegen fejlemény a magyar nyelvtudományban, az angol nyelvi, nyelvtudományi gyarmatosítás eredménye. Ameddig nem létezett angol nyelvterületen deskriptív nyelvtudomány, addig a magyar nyelvészközösség is egységes volt. Grétsy a nem-normatív nyelvészetet kizárja a magyar nyelvtudományból: idegen részként értelmezi a nemzettestben, amely megfertőzött néhány (egyre több) nyelvész kollégát. Figyelemre méltó, hogy Grétsy (Bárczi) szerint azok, aki egyenrangúnak tekintik a nyelvváltozatokat, azt nem veszik észre, hogy egyes változatok, vagy egyetlen változat *szébb*, mint a többi – a nyelv szépsége hagyja őket érintetlenül. A nyelv szépsége, érzékisége, ami cselekvésre buzdít.

Érdekes megfigyelni, hogyan húz a szerző határt a laikus és a szakember között. A nyelvész az idézett szöveg szerint a nemzet öntudatos építője, őrzője, azért, mert a nyelven keresztül a nemzettel kerül (alkotó) kapcsolatba. Ezek szerint, minél inkább magyar valaki, annál inkább nyelvész – és fordítva. Ha a nem-normatív nyelvészek nemzeti hovatartozását Grétsy nemzet-konceptiója alapján kell megítélnünk: kétséges, hogy a nem-normatív nyelvészek tekinthetők-e a nemzet tagjainak.

A nyelvész és a nyelvtudomány társadalmi szerepe

Láthatóvá vált, milyen módon kerül kölcsönviszonyba nyelv, nyelvész, nyelvtudomány és közösség, hogy a nyelvtudományon keresztül és általa miképpen szükséges különféle azonosságokat és önzonosságokat megteremtteni. Nyelv-nyelvész-közösség kölcsönös, egymást meghatározó kapcsolata, úgy tűnik, olyan univerzumot hoz létre – a nyelvtudományt – amelyben nincs helye szakmai vitáknak. Ha ugyanis a nyelv mibenléte a vita tárgya, a nyelv és a közösség mibenléte is vitatható, a nyelvművelés szövegeiben (a szociolingvisztikát is ide értve) a nyelvész szerepe nem mondható el közösség- és nyelvdefiníció nélkül és így tovább. Éppen ezért az egyes szövegek szerzői – miután nyelvet, közösséget és nyelvészt teremtenek – nem tartoz-

hatnak egy olyan közösségbe, amelyet nem ők maguk hoztak létre, hiszen számukra az nem közösségként értelmezhető, az elemzett szövegek szerzői nem tekintik kollégáknak egymást, ezt nyíltan ki is mondják.

A közösségkonceptiókra épülnek a tudományképek és tudósszerep-felfogások. Balázs Géza nyelvésze orvos, terapeuta, aki szaktudásából adódóan minősít nyelvi jelenségeket károsnak vagy hasznosnak. Nem pusztán a nyelvet, a társadalmat is gyógyítja. Tolcsvai nyelvésze pap, a nyelvi kánon, a közösség és az értékek őrzője. Sándor Kláráé a felvilágosult szakember, aki mentes az archaikus, kirekesztő nyelvhasználati babonáktól. Grétsy nyelvésze egyszerűen hősszerű és feddhetetlen erkölcsű lovag: furcsa módon egyszerre őrzője a nyelvhez társított szakrális értékeknek és buja érzékiségnek.

Mindezek ellenére mégis „a” nyelvtudomány szövegeiről beszélünk. Az elemzett szövegek annyiban egy diskurzus termékeinek tekinthetők, amennyiben a nyelvtudomány rendelkezik általa elfogadott tudományos orgánumokkal, egyetemi, főiskolai tanszékekkel, akadémiai intézettel stb., ugyanis egyetlen szerző sem függetleníti magát, sem másokat intézményi tekintetben a nyelvtudománytól. Ezen túlmenően azonban – és ez a nemzetkonceptiók elemzése esetében lényegesebb szempont – a fentebb bemutatott nyelv-, nyelvész- és közösségkonceptiók nem különböznek egymástól, amennyiben mindegyikben felmerül a nyelvész részéről a nyelv és a nyelv feletti kontroll elvesztésének félelme, ahogyan Hölderlin fogalmazott: „idegenek között elveszítjük a nyelvet”.

Az „idegen” azonban, mint láthattuk, az elemzett szövegekben különféle alakokat ölt. Balázs Géza a Technikát és a Gazdaságot látja irányíthatatlannak és fenyegetőnek, Tolcsvai Nagy Gábor a Történelmet és az ember ösztönvilágát, Sándor Klára magát a nacionalizmust, Grétsy László az „idegen” nyelveket. A nyelvész, aki társadalmi szerepet vállal, kénytelen valamilyen módon jelentést adni saját magának és a közösségnek is, enélkül ugyanis tudományának tárgya eltűnne, ő maga pedig nem-nyelvesszé válna. A fentebb bemutatott szövegek talán meggyőzően illusztrálják a kelet-európai nyelv és közösségkonceptiók jellegzetességeit, elképzelhető, hogy a nyelvtudomány terében történő változások éppen e konceptiók „konceptió voltának” reflexiói. A kelet-európai nemzet-elképzelések sajátosan etnikai színezete, ill. a nemzeti nyelv, egyáltalán a nyelv lényeges szerepe ezekben az elképzelésekben, mint láthattuk, valóban fontos (ennek kritikája pl. Sándor Klára által, nem jelenti azt, hogy a jelenség nem létezik), azonban a nyelv etnicitása és az etnicitás nyelvisége többféle módon íródhat egymásra. Tolcsvai és Grétsy álláspontja éppen úgy nem összeegyeztethető, mint Balázs Gézáé és Sándor Kláráé.